

לשיטתו התורנית והלאומית
של
הרב משה שמואל נלזנר

ט א ח

נ. קצבורג

תדפיס ט, כפר זכרון" ליהדות קלח"קילוז'וואר

ניו-יורק, תש"ל

לשיטתו התורנית והלאומית של הרב מ. ש. גלזנר

מאת נתנאל קצבורג

בשני תחומים קבוע ועומד מקומו של הגאון ר' משה שמואל גלזנר זצ"ל: עולמה של הרבנות והלמדנות התלמודית, ועולמה של הציונות והזרם הדתי שבה. כחכם תלמודי ורב קהילה תופס הרב גלזנר מקום בראש כאחד הרבנים המובהקים בתקופת הדור השלישי שלאחר החת"ם סופר. סמכותו נשענת על המסורת ועל הערכים שהנחיל בית מדרשה של פרסבורג לעולם הרבנות, והוא טיפח וחיזק מסורת זו מכוח עצמו כאחד מגאוני הדור בהלכה העיונית והמעשית, כפוסק וכרב וכמנהיג ציבורי. מכוח סמכות זו אף נקבע מקומו בעולמה של הציונות הדתית כאחד ממנהיגי הרבניים ברבע הראשון של המאה הנוכחית. מאמר זה בא להעלות קיום אחדים לתולדות חייו ולשיטתו של הרב גלזנר, בלא כוונה לתיאור ביוגרפי-היסטורי כולל.

א

הרב משה שמואל גלזנר היה מיוצאי חלציו של החת"ם סופר. בתו הבכירה מנישואיו השניים, הינדל, נישאה לר' דוד צבי ארנפלד, בעל בית תורני בפרסבורג, ובתם רייזל נישאה לאחד מטובי התלמידים של הרב אברהם שמואל בנימין סופר, בעל ה"כתב סופר" -- אברהם גלזנר, אביו של משה שמואל. על תולדות חייו של ר' אברהם מספר בנו בהקדמת חיבורו "דור רביעי": "אאמו"ר זצ"ל נולד בשנת תקפ"ה [1825] בכפר קטן סמוך לראזענבערג¹ (בסלאוואקיע), אביו מה"ו יקותיאל ואמו מרת אידל ע"ה. שניהם היו צדיקים וישרים, תמימי דרך, וגידלו את בניהם בעושר וכבוד, על ברכי התורה והיראה". ההורים היו, כפי שנראה מכאן, מן היהודים הכפריים האמידים, שהיו מצויים אז בכפרי סלובקיה ובוודאי עסקו בחכירה, כמרבית היהודים בכפרים באותה עת כשהגיעו לאמידות. מהמשך התיאור שם עולה דמותו של אברהם גלזנר כבעל מידות, מצוין בתורה ובריאה. רבו הראשון היה הרב יששכר בער, רבה של ליפטוֹסֶנט־מיקלוש, תלמידו של ההת"ם סופר, ולאחר זמן בא לישיבת פרסבורג, שבראשה עמד אז בעל ה"כתב סופר". ר' אברהם היה מהמעולים שבין התלמידים ומהמקורבים לרבו. לימים נתקרבו התלמיד והרב גם קרבת משפחה, משנשא אברהם גלזנר את אחות רבו לו לאשה.

בשנת 1852 נתקבל הרב אברהם גלזנר כרבה של קהילת יינק (כך היא נכתבת במקורות העבריים)². על-פי המלצת בעל ה"כתב סופר"³, וכיהן בה אחת-עשרה שנים. ב-1863 בא כרב לקלאוזנבורג,⁴ שם

¹ Ružomberok, (מחוז בהונגריה הצפונית).

² Gyönk (מחוז על Tolna הגדה המערבית של הדאנובה) היתה זו אחת מאותן קהילות חרדיות קטנות באיזור זה, שהיו מעין אי בתוך סביבה שבה ניכרת היתה התרחקות מהמסורת. הקהילה החרדית החשובה באיזור זה היתה פאקש, וכן בונהאר: ראה ש"ב דור סופר, מזכרת פאקש, כרך ראשון, ירושלים תשכ"ב, עמ' 1, 95 (הערה 9)

³ מכתבי ההמלצה באו ב"אגרות סופרים" (תרפ"ט), כתבי הרב אש"ב סופר, עמ' 15-17.

⁴ בפנקס החברה קדישא בקלאוזנבורג הוקדש דף לכבוד הרב החדש, ובאותו דף נרשם כי בנו, הנער משה שמואל, נתקבל

קדמו לו ברבנות שני רבנים ידועים: הרב הלל ליכטנשטיין, שהיה אחרי כך רב בקולומיאה, והרב פייש פישמן, שהיה מגידמישרים בפרסבורג.

תקופת שנות השישים של המאה הי"ט עומדת בחיי היהודים בהונגריה בסימן שינויים רוחניים חברתיים, על רקע ההתקרבות אל החברה הלא יהודית. אחד הסימנים האפייניים לשינויים אלה הן השאיפות שנתעוררו בתוך הקהילות, בקרב המעמד הבינוני היהודי וחוגי אמידים ונוטים להשכלה -- להנהיג שינויים בסדרי הקהילה לפי רוח הזמן. מגמות אלה ניכרות גם בקלאזנבורג. לאחר מתן השוין ליהודי הונגריה (1867) קמה קבוצה של בעלי בתים משכילים בתוך הקהילה, פרשה ממנה הקימה קהילה נפרדת. אולם הפירוד לא נתקיים לזמן מרובה, ולאחר כשתי שנים חזרו הפורשים לחיק הקהילה שממנה פרשו. לדעת חוקר תולדות היהודים בטרנסילוניה, מתיאס אייזלר, היה בכך חלק לאישיותו של הרב אברהם גלזנר "שבו נתמזגו דתיות עמוקה עם מחשבה נאורה וסובלנית. הוא הצליח לזכות גם בהערכתם של אלה אשר דעותיהם היו שונות מדעותיו בשאלות דת".⁵ ביום כ"ב בכסלו תרל"ה (1877) הלך הרב אברהם גלזנר לעולמו ובערב חנוכה בה בשנה נבחר בנו משה שמואל למלא מקומו, והוא בן כ"א שנים.

ב

משה שמואל גלזנר נולד בפרסבורג⁶ בכ"א באדר א תרט"ז (1856). בנעוריו למד מפי אביו, וממנו קיבל עיקר תורתו. חדשים אחדים למד בפרסבורג, בסוף ימיו של ה"כתב סופר", ואחר פטירתו עזב את הישיבה ושב לבית אביו.

בחירתו לרבנות לא נתקבלה על דעת המשכילים שבעיר, הם מצאו עתה כושר לחדש את הניסיון שנעשה כעשר שנים קודם להקים קהילה נפרדת, וכך הוקמה ב-1881 קהילה נפרדת על בסיס "סטטוס קוו", היינו קהילה שאינה נימנית על הארגון הארצי האורתודוכסי ואף לא על זה הניאולוגי. כעבור שלוש שנים קבלה על עצמה קהילה זו את תקנות הקונגרס משנת 1868 (שהחרדים דחו אותן), ובזאת היא נעשתה קהילה ניאולוגית. בכך נתיצבו הגבולות בין שני המחנות והתחומים נעשו מוגדרים.

לעומת זאת היתה נטושה מלחמה פנימית בתוך המחנה החרדי, בין חסידים לבין מתנגדיהם. מלחמה זו היתה חריפה בייחוד בקהילות טרנסילוניה והמחוזות הסמוכים, שבהם התרכזו עדות החסידים, שנשענו במידה רבה על חצרות ה"צדיקים" שבגליציה. אמנם בקלאזנבורג לא היו החסידים מרובים כמו בקהילות אחרות שבאיזור, אבל גם כאן לא נמנעה המחלוקת, והיא נתעוררה מפעם לפעם. עוד בטרם בא הרב אברהם גלזנר לקלאזנבורג נכווה מגחלתו של הרב הלל ליכטנשטיין, שכיהן בעיר זו שנים אחדות לפני השפעתו היתה ניכרת שם. הרב שמואל ארנפלד, גיסו של הרב גלזנר, ביקש מהרב ליכטנשטיין להמליץ עליו לפני אנשי הקהילה, אולם "כשנודע לו [להרב ליכטנשטיין] שהג"ר אברהם גלזנר דורש בלע"ז, שפך חמתו עליו, וגם על מרן הכתב סופר כתב מרורות, לפי שהיה לו למליץ".⁷ הלע"ז שמדובר עליו היא כמובן אותה אידיית הקרובה לגרמנית, שהיתה שגורה בפי יושבי גלילות סלובקיה המערבית. טענת כיוצא בזו

אל החברה ביום ז' באדר תרכ"ג: ראה עמ' 24.

Mózes E. Szabó I., Száz év a kegyelet és jótékonyosság szolgálatában, A Cluji Ort, Chevra Kadisa, szál éve Cluj 1936
Eilec Mityis, Képek a kolozsvári zsidók multjából Reprinted from "Zsidd Családi Naptár" vol. I 1924, p. 10. ⁵

⁶ בהקדמה ל"דור רביעי", דף ו ע"ב נאמר "ואני נולדתי בב"פ", אולם ברור כי סעות כאן, וצריך להיות פ"ב, היינו פרסבורג.

⁷ צבי עקב אברהם, לקורות היהדות בטרנסילבניה, ניוירק תשי"א, עמ' 84.

נטענה גם נגד הרב פייש פישמן, קודמו של הרב גלזנר בקלאוזנבורג, מגיד-מישרים בפרסבורג. ענין לשון הדרשה היה שנוי במחלוקת בין החסידים לבין בית המדרש של פרסבורג, שבו הבינו לדעת כי ההקפדה על הניב האידי ה"מקורי" בדרשה אינה מציאותית בתנאי הזמן והמקום.⁸ בתקופת כהונתו הארוכה של הרב משה שמואל גלזנר כרבה של קלאוזנבורג גברה חדירתם של החסידים ונתרבו מעשי התערבותם בעניני הקהילות ובכך גברה המחלוקת. על שתי מחלוקות ממין זה -- והן בוודאי אינן יחידות -- למדים אנו מכתבי הלכה של הרב מ"ש גלזנר.

האחד מתייחס למקוה טהרה חדש שנבנה בקלאוזנבורג בתרס"ז (1907) בהשתדלות הרב, וחסידים בקשו לפסול כשרותו. מצד ההלכה נסבו הדברים על מחלוקת של הלכה בין האדמו"ר הרב חיים מצאנז בעל "דברי-חיים", לבין החת"ם סופר.⁹ המחלוקת השניה נוגעת לאותו מנהג נפסד (שהיה כנראה רווח בקהילות טרנסילוניה, אבל לא היה בגדר דבר נדיר גם במקומות אחרים), שרב או חכם שלא מאנשי המקום פוסל את השחיטה בטענה שסכיניו של השוחט פגומה.

מחלוקות אלה וכיוצא בהן היו אפייניות למריבות שהיו נטושות בקהילות בין חסידים למתנגדיהם, תוך כדי התערבות אנשים מבחוץ ופגיעה בסמכותו של הרב מרא דאתרא. במקרים רבים היו הרבנים נרתעים מפני החסידים, שהיו נוקטים דרכי מלחמה תוקפניים. הרב גלזנר לא נרתע, כי היה תקיף בדעתו המיוסדת על בסיס הלכתי איתן. בשני ענינים אלה בירר דעתו בחקירת שרשי הדינים והשיטות ההלכתיות -- "אור בהיר" בעניני מקואות ו"הלכה למשה" בעניני שחיטה. הכרעתו בענין הראשו קבלה הסכמתם של גדולי הדור בגליציה -- הרב שלום מרדכי הכהן מברזאן, הרב אריה ליבוש הלוי איש הורוויץ אב"ד סטאניסלאב והרב מאיר הכהן רפאפורט אב"ד קראקא. בחיבורו "הלכה למשה" הוא עומד גם על הצד הציבורי של הריבות בעניני שחיטה: "מאוד מאוד היה נחוץ לתקן בענין זה תקנות קבועות למען לא יוכל לבא איש זר וישחית ויחבל כרצונו באין מפריע וירבה מחלוקות בישראל. והמחמיר על עם קדוש יאמר לו אם לא יאכל בשר רק בביתו ולא יפריע שוחטים דכולא עלמא."¹⁰

אחרי מלחמת העולם הראשונה, בתקופת חילופי המשטר בטרנסילוניה, נראתה השעה כשרה לחסידים, שבינתיים נתרבה מספרם בקלאוזנבורג, לפרוש מהקהילה. גרמו לכך אותן הסיבות שהביאו בדרך כלל לפרישתם של חסידים, שלא היו נוחים לדור בכפיפה אחת עם "אשכנזים", וסדרי הקהילה המקובלים לא היו לפי טעמם. בקלאוזנבורג היו סיבות נוספות שהצדיקו בעיניהם את הפרישה: בתוך הקהילה היה יסוד ניכר של אורתודוקסיה מודרנית, והיתה מערכת חינוך כללית. בייחוד עוררה התנגדותם אישיותו של הרב, שהשקפותיו בדרך כלל ודעותיו הציוניות בייחוד לא היו לפי רוח החסידים.

ג

בהשקפותיו הציבוריות והלאומיות נקט הרב גלזנר עמדה עצמאית, העומדת בניגוד אל ההשקפות שהיו רווחות בקרב רובם של רבני הונגריה בזמנו. וכדי להבין עמדה זו, יש לשים לב לכך, שרבני הונגריה נמנעו

⁸ בוודאי זה אחד הטעמים לכך, כי "הכתב סופר", וכן כמה וכמה מתלמידיו לא חתמו על "פסק בית דין" הידוע ממיכאלוביץ (תרכ"ו--1865), שבו נאסרה, בין השאר, דרשה בלעז.

⁹ קונטרס "אור בהיר", הף א ע"ב.

¹⁰ קונטרס "הלכה למשה", דף טו ע"ב, וראה כל הקטע, שם (ד"ה ואספרה, עד סופו).

בדרך כלל מלהתערב בענינים ציבוריים ופוליטיים שלא היתה להם נגיעה ישירה לעניני היהדות החרדית. עמדה פסיבית זו מתבארת בוודאי על רקע הרתיעה הטבעית מפני כל שינוי ותמורה במצב הדברים הקיים -- והתנועות הציבוריות של הזמן הרי מכוונות לשינוי המצב הקיים. כך, למשל, היתה התנגדות בין החרדים למערכה הציבורית והפוליטית שהתנהלה בשלהי המאה הי"ט בעד שויון זכויות דתי לעדה היהודית (השויון האזרחי ב-1867 ניתן ליחידים: העדה היהודית בתור כזו לא הושוותה בזכויותיה ליתר העדות הדתיות במדינה). היה טעם להתנגדות זו בכך, שהשויון הדתי יתן גושפנקא חוקית להמרת דת (החוק חייב הדדיות בענין זה בין העדות) ולנישואין מעורבים, ובדרך כלל יקל על השתלבות היהודים בחברה הלא יהודית.

דעתו של הרב גלזנר בענין זה היתה, כי גם אם טומן השויון, האזרחי והדתי, סכנות מסוימות לאמונה השלמה, אין להסיק מכך כי העם היהודי ויתר על זכויות שהן מעצם טיבן זכויות טבעיות של עם. בחיבורו "הציונות באור האמונה" הוא מבאר דעתו, כי כשם שאין היהדות פוסלת את שאיפת ההצלחה בתחום האישי, כך אין לפסול את המשאלה הטבעית של הקיבוץ לזכות בזכויות. וכן הוא אומר:

גם אם תורתנו הקדושה מבקשת לא לסור מדרכיה, לא על ידי רדיפות ולא על ידי פיתוי הנכרים, גם אם היא דורשת ממנו למסור על קיומה של תורה את כל היקר לנו, אף את עצמנו אנו -- הן לא תדרוש את הבלתי טבעי: לדחות מפחד מעצמנו הזכויות והיתרונות שאפשר להשיגם. הדרישה הראשונה היא אנושית וטבעית, ואילו השניה היא על אנושית ובלתי טבעית.¹¹

למעשה, כאשר עמדה על הפרק שאלת ההכרה בדת היהודית, בעשור האחרון של המאה הי"ט, היה הרב גלזנר בין יוזמיה של פניה אל מועמדים של מפלגת הממשלה בבחירות הכלליות להבטיח את ההכרה.¹² הוא לא היה יחיד בדעתו זו. אחד מחשובי הרבנים שבדור, הרב שלמה זלמן שפיצר, גיסו של בעל ה"כתב סופר" רובה של העדה החרדית בווינה, תמך גם הוא במאבק להכרה: אמנם הוא ביטל דעתו לאחר מכן, נוכח התנגדותם של רוב הרבנים.

באותו ענין של זכויות הקיבוץ היהודי, אמנם בנסיבות היסטוריות אחרות, נתגלו שוב ניגודים בין הרב גלזנר לבין רבנים, וכן פרנסים של האורתודוקסיה. הדברים אמורים לגבי זכות ההגדרה העצמית של היהודים אחרי מלחמת העולם הראשונה בצ'כוסלובקיה וברומניה. שתי הארצות האלה זכו בשטחים נרחבים מממלכת הונגריה לשעבר, ובהם אוכלוסיה יהודית ניכרת, שרובה ככולה נחשבה בעת השלטון הקודם כנמנית על הלאום המדיארי. השלטון החדש בשתי הארצות היה מעונין להקטין מספרם של בני המיעוט המדיארי ועל כן נתן ליהודים את הזכות להגדיר עצמם כבני המיעוט הלאומי היהודי.

בטרנסילוניה החלה בשלהי שנת 1918 תנועה ציבורית רחבה בקרב היהודים לשם הגדרה עצמית על בסיס לאומי. המנהיג הרוחני של תנועה זו היה הרב גלזנר. הוא השתתף באסיפת היסוד של "הברית הלאומית היהודית", שנערכה בקלאזנבורג בנובמבר אותה שנה, ומנהיגיה של ה"ברית" שאבו ממנו השראה מרובה.

¹¹ הציונות באור האמונה, בתוך: שמעון פדרבוט (עורך), "תורה ומלוכה", עמ' 75.

¹² זו עובדה היסטורית שעד עתה לא שמו לב אליה. וכן כותב הרב גלזנר בחיבור הנזכר בהערה הקודמת: אני עם שנים מחשובי האזרחים היהודים שבעיר [קלאזנבורג] הסברנו לשנים ממועמדי מפלגת טיסה [ראש הממשלה], שבקשו להבטיח לעצמם את קולות הבוחרים היהודים, שהממשלה אינה יכולה לסמוך על הבוחרים היהודים, אלא אם ראש הממשלה יצהיר פומבית ובצורה הנאותה, שבדעת הממשלה להציע בעתיד הקרוב הצעת חוק בדבר ההכרה של הדת היהודית. אכן, סמוך לאחר מכן, ניתנה הצהרה כזו על ידי ראש הממשלה, ולאחר זמן מה נתקבל חוק ההכרה בפרלמנט. פעולתי זו לא נתקבלה בעין יפה בחוגיני וחיני סר מעיני מנהיגי האורתודוקסים שלנו (עמ' 74).

האורתודוכסיה הקיצונית בטרנסילוניה, שעמדה תחת השפעת החסידים, התנגדה לארגון הלאומי. העמדה הרשמית של הלשכה האורתודוכסית היתה, כי יש לתמוך במשטר הקיים ובממשלה השולטת בכל עת, והיא לא גרסה פעולה מדינית נמרצת בבית המחוקקים, כפי שעשו זאת נציגי המפלגה הלאומית היהודית.¹³ שיטה זו היתה מנוגדת בכל מהותה להשקפותיו של הרב גלזר. בחיבורו "הציונות באור האמונה" הוא עומד על שיטתם של האורתודוכסים בצ'כוסלובקיה, שבקשו להתחמק מהגדרת לאומיותם -- צ'כית או הונגרית -- ובכך גילו, לדעתו, שוין נפש לגבי עצם ענין הזיקה הלאומית. "מה תאמר עתה ממשלת צ'כיה, ומה תאמר ממשלת הונגריה, נוכח משחק זה ברגשות המקודשים ביותר במחשבת עם?"¹⁴

ד

עם הופעתה של תנועת המזרחי היה הרב גלזר כמעט יחיד בין הרבנים החרדים בהונגריה שנתן יד לתנועה.¹⁵ בעת הפולמוס שנתעורר בין הרבנים האלה בשנת תרס"ד (1904), בפרוס הועידה העולמית הראשונה של המזרחי שנועדה לפרסבורג,¹⁶ יצא הרב גלזר בדברים נמרצים נגד אלה שבקשו לאסור את התנועה החדשה.¹⁷ הוא השתתף בוועידה בפרסבורג,¹⁸ ולפי דברי הרב מימון היה מראשי המשפיעים בה.¹⁹

השינויים הפוליטיים אחרי מלחמת העולם הראשונה. ובייחוד ההכרה בזכותו של עם ישראל על ארץ ישראל (שבה הוא ראה "מצות ההשגחה העליונה"²⁰ -- נתנו מימד חדש לתפיסתו הלאומית ולעבודתו הציבורית. על השפעתו בהתארגנות הלאומית של יהודי טרנסילוניה כבר דובר. באותה עת מפתח הרב גלזר פעולה רחבה לשם הפצת הרעיון הדתי לאומי, תוך מאבק עם חוגי החסידים והאורתודוכסיה המתבדלת. פעולתו חרגה אל מעבר לגבולות ארץ מושבו: הוא השתתף בקונגרס הציוני הי"ב בקארלסבד ב-1921 כאחד מצירי המזרחי, וערך מסעות מטעמו בגרמניה.

בשנת תרפ"ב (1922), לאחר שכיחן ארבעים וארבע שנים כרבה של קלאזנבורג, התפטר הרב גלזר מהרבנות ובנו הרב עקיבא נתמנה במקומו. בניסן תרפ"ג עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים. כאן נתקרב אל הרב הראשי לא"י הרב אברהם יצחק הכהן קוק. יחסי ידידות קרובים היו בינו לבין הרב יהודה ליב הכהן מימון.

בתקופת ישיבתו הקצרה בארץ נתוודע הרב גלזר אל החיים החדשים המתהווים בה, וחיבה יתירה היתה נודעת ממנו אל מפעל ההתישבות הדתית, שהיה אז בראשית התהוותו. יחד עם הרב מימון ביקר בישובים

¹³ ראה צ"י אברהם, "לקורות היהדות בטרנסילבניה", עמ' 134.

¹⁴ "הציונות באור האמונה", שם, עמ' 66.

¹⁵ בין הרבנים האלה יש להזכיר את הרב משה אריה רוט מפאפא: ראה עליו מאמרו של כותב הטורים האלה ב"סינוי", כרך י"ח (תש"ו). הרב דוד צבי קצבורג, עורך כתב העת הרבני "תל תלפיות" פרסם אף הוא מאמרים בזכות המזרחי בתרס"ד: ראה לענין זה נ' בן מנחם, "מספרות ישראל באונגאריה", ירושלים השי"ח, עמ' 64 ואילך.

¹⁶ ראה נ' בן מנחם, שם, שם.

¹⁷ בראש האוסרים עמד הרב ישעיה זילברשטיין מוויצען: למכתבו של הרב גלזר אליו ראה הביבליוגרפיה שבסוף מאמר זה, מס' 17.

¹⁸ בפרוטוקול המקוצר של הועידה, שפורסם על ידי הרב י"ל פישמן (מימון) בתוך חיבורו "תולדות המזרחי", ירושלים תרפ"ז, אין הרב גלזר מזכר אלא אך בין הנבחרים אל הועד הפועל של התנועה. אולם בחיבורו "חולדות המזרחי והתפתחותו" בתוך "ספר המזרחי", ירושלים תש"ו,

עמ' קל"ו מזכיר הרב מימון את הרב גלזר כאחד ממשתתפי הועידה, שאף נטל חלק בדיונים: והשווה סוף מאמר זה.

¹⁹ הרב י"ל פישמן (מימון), ארבעים שנה להסתדרות המזרחי העולמית, בתוך "במישור", שנה ה (תש"ד). גליון ריט.

²⁰ "הציונות באור האמונה", שם, עמ' 76.

החקלאיים, ובהם פגש טיפוס חדש של יהודים המחוברים אל הקרקע וחיים חיים טבעיים, והתרשם עמוקות מתופעה זו.²¹

שנה ומחצית השנה בלבד ארכו ימי שבתו של הרב משה שמואל גלזנר בארץ ישראל. בליל שמחת תורה תרפ"ה נפטר בירושלים.

ה

מצד דרך הלימוד התלמודי ושיטתו בהלכה קבע הרב גלזנר את מקומו במסגרת האסכולה התלמודית שנתגבשה באירופה המרכזית במאות הי"ח והי"ט. נציגיה המובהקים של אסכולה זו היו הרב יחזקאל לנדא מפראג, בעל ה"נודע ביהודה", בעל ה"חת"ם סופר" והרב משה שיק בעל ה"מהר"ם שיק".²² כאחד מסימני השיטה שנתגבשה בבית מדרשם של החכמים האלה הוא ראה את ההשענות הבלעדית על שיקול הדעת ההלכתי ועל העיון ההגיוני, ללא תערובת של יסודות העומדים למעלה מהשכל.

עיקר גדול במשנתו ההלכית של הרב גלזנר היא סמכותם העצמאית של בעלי ההלכה, לפרשה לפי הבנתם. הוא בא למסקנה זו תוך ההבחנה בין מהות התורה שבכתב והתורה שבעל פה. "תורה שבכתב נמסרה למשה מלה במלה, מ"בראשית" עד "לעיני כל ישראל", והתורה שבעל פה נמסר לו הענין ולא המלות... והנה כל ענין הנמסר על פה, בטבעו מונח שישונה בהבנתו מאיש לאיש, דכל אחד מכניס בו מעט מהשגתו והבנתו הפרטית."²³ מכאן, כי סמכות נתונה לחכמי הדור לפסוק על פי שיקול דעתם העצמי, בהתאם אל כללי ההלכה המקובלים.

וכן הוא אומר:

ומעתה מי שאינו רוצה לעקם האמת, יגיע להחלטה, שמה שנמסר פירוש התורה על פה ונאסר לכותכה, הוא כדי שלא לעשותה קיום לדור דורות ושלא לקשור ידי חכמי דור ודור לפרש הכתובים כפי הבנתם. כי רק על אופן זה נבין נצחית התורה. כי שינוי הדורות ודעותיהם, מצבם ומעמדם הגשמי והמוסרי, דורשות שינוי דיניהם, תקנות ותיקונים...²⁴ האמת היא, שהיא חכמה נפלאה מחכמת התורה, שמסרה לחכמי כל דור ודור פירוש התורה, כדי שתהיה התורה חיה עם האומה ומתפתחת עמה, והיא היא נצחיותה.²⁵

שיטתו של הרב גלזנר מצויה בחיבורו הראשי "דור רביעי", שבו הוא בא להתוות שיטה בחקר ההלכה -- "איך צריך לבקר ולחקור ולדרוש בדברי חז"ל הקדושים כדי למצוא את האמת".²⁶ עיקרי שיטתו מיוסדים על הבנה מדוקדקת בדברי הרמב"ם, המפרש את הסוגיה התלמודית על פי הרוב בדרך שונה מזה של חכמי צרפת רש"י ותוספות (שהחילוקים שביניהם אף הם מקורם בפירוש שונה של הסוגיה), ומכאן הקושי בהבנת פסקי הרמב"ם.

²¹ הרב פישמץ (מימון). ב"ספר המזרחי", עמ' קל"ב.

²² ראה הקדמה לקונטרס "אור בהיר", ד"ה ומעתה.

²³ הקדמה ל"דור רביעי", דף ב ע"ב, ד"ה אבל.

²⁴ כאן בא ויכוח עם בעל "הכתב והקבלה" בענין ההבדל שבין תורה שבכתב ותורה שבעל פה, שלדעתו "הוא כדי לנסות את האדם אם

יקבל פירוש האמת של חז"ל". הרב גלזנר דוחה דעה זו בתוקף.

²⁵ הקדמה ל"דור רביעי", דף ג ע"א ד"ה ומעתה; והשווה הקדמה ל"אור בהיר", ד"ה ובאמת.

²⁶ הקדמה ל"דור רביעי", דף ה ע"א, ד"ה ועיקר.

ואני משכנתי נפשאי בעיון אחר עיון עד שאדמה שבעזה"י כוונתי לאותה הדרך, וממילא פסקי הרמב"ם מוכרחים. והרבה פעמים נראה לפום ריהטא כי פסקי הרמב"ם מכוונים עם פסקי חכמי צרפת ז"ל, ועל ידי זה נתקשו פסקיו מכאן למקום אחר, עד שגם ה"כסף משנה" לא ידע פשר דבר. והאחרונים אחריו זה אומר בכה וזה בכה, ממצויאים סברות ומוציאים דינים חדשים. ואני הראיתי, כי מעיקרא אין התחלה לשום קושי, כי פסקי הרמב"ם בדינא וטעמא, חלוק מפסקי יתר הראשונים.²⁷

יסודי שיטתו של הרב גלזר היה בהם משום חידוש עקרוני, ואף עמדו על כך כי יש בה מיסוד השיטה המדעית. וכן כותב הרב משה אוסטרובסקי בביקורת על "דור רביעי": "מהלך מחשבה מיוחד בפלפול, בזה שהוא מתבל פלפולו עם יסודות מדעיים על השתלשלות המשנה וסידורה. ומכירים שמהלך מחשבה זה לא בא לו ע"י שעסק בחקירות על המשנה והתלמוד... אלא מתוך כשרונו הגאוני, עיונו העמוק ועינו החדה. בהתעמקותו בהלכה שבמשנה והתלמוד מצא גם את הדרך החדשה הישנה והיא: שהמשנה הראשונה היתה קבועה בנוסחתה, והיא שקועה ומשובצת בתוך המשנה האחרונה, "משנה לא זזה ממקומה", ובמהלכו זה כיוון אל המסקנות האחרונות שנאמרו בחקירת המשנה.²⁸

כאחרים מגדולי ההלכה בדורות האחרונים, היה גם הרב גלזר מתנגד לשיטת הפלפול. הוא קבל על היעדר כושר הניתוח והביקורת ושלל את הסטייה מדרך ההגיון הישר. תופעות אלה בדרך הלימוד הוא ראה כתוצאה של הגלות:

אחרי שעברו עלינו אלפי שנות גלות ונידודים, המית בתוכנו את ההגיון הישר וכוח הביקור, והוליד דרך פלפול הרחוק מדרך החכמה כרחוק מורח ממערב. וכבר צווחו על זה רבותינו גדולי האחרונים אשר ראו בשבר בת עמנו. איך היינו לבוז וקלון בעיני כל בעל דעה ישרה.²⁹

בהתנגדותו לפלפול הוא הולך בעקבות החת"ם סופר, אשר "בחלה נפשו הטהורה בהאי דרך עקלתון, שכדי לקיים דברי אחרונים נעקם הדרך לפרש דברי הראשונים באופן רחוק מן השכל הפשוט, ונאמר על ימין שהוא שמאל."³⁰

הכרעותיו של הרב גלזר בהלכה למעשה מיוסדות על השקפתו העקרונית בדבר סמכותם של חכמי הדור; אמנם להלכה ולמעשה "ודאי דאין לזוז מדברי והסכמות הפוסקים המקובלים אצלנו מדור דור, אף שלפי ביאורנו והבנתנו יש לפקפק בדבריהם."³¹ הוא ראה צורך לברר, בייחוד בהוראת ענייני איסור. והיתר, מקור הלכה אם היא מדאורייתא או מדרבנן -- "ובדבר זה נסתם כל חזון ונתערבו הפרשיות והתחומין, עד שקשה מאוד לידע, עד היכן הוא דאורייתא ומתי מתחיל הדרבנן."³²

כאחרים מגדולי חכמים שבדור, נזקק הרב גלזר לשאלות הלכה שהזמן גרמן. אחת מאלה היתה שאלת נישואי תערובת על-פי הנישואין האזרחיים, שהונהגו בהונגריה ב-1895. את דעתו של הרב בשאלה זו מסכם החוקר הידוע של המשפט העברי, ד"ר א"ח פריימן (ה"ד), ונביא דבריו כלשונם:

²⁷ שם, שט.

²⁸ "התור", שנה חמישות (תרפ"ה), גליון ה.

²⁹ הקדמה ל"דור רביעי", דף דע"ב, גר"ה אבל.

³⁰ שם, שם סוף ד"ה אבל.

³¹ שם, שם דף ה ע"ב, ד"ה אמנם.

³² שם, שם.

"דעה מקורית השמיע הר' משה שמואל גלזנר, הרב בקלויזנבורג, שהוציא אף הוא קונטרס מיוחד על שאלת נישואי תערובת על פי נישואין אזרחיים ("חקור דבר", מונקאטש, תרס"ח): כבכל קידושין כך גם לענין קידושי ביאה צריכה גם האשה להיות מרוצה להתקדש, והרי בנישואי הערכאות אכן סהדי דיותר ניחא לה שלא תתקדש לו כדת משה וישראל, כי כל הזכויות שיש לה אחר קידושי תורה יש לה גם עתה ויכולה לכופו לאלה בדיניהם, ונוסף לזה אם תרצה להתגרש שניהם שוים בדינם ותוכל להפטר ממנו בנקל, ואילו קידושי תורה אך לאבן נגף לה בעת חשש עיגון או כשלא ירצה לגרשה כדת משה וישראל, ואם כן מהיכי תיתי שתתרצה לקידושי תורה, והרי אכן סהדי שאינה חפצה אלא בנישואין אזרחיים בלבד, ולכן אין לחוש לקידושין ואין להצריכה גט ("תל תלפיות". עיתון רבני, שנה ה, תרנ"ו, ע' 17) [ראה רשימה ביבליוגרפית מס' 6]. כאן משמשת שאיפת הנשים לשווי זכויות נימוק לפסק הלכה!³³

אגב בירור הלכות מקוואות (על הפולמוס בענין זה ראה סעיף ב למעלה) בא הרב גלזנר לבירור היחס שבין הנגלה והנסתר בפסק ההלכה. חכם אחד, ששמו לא פורש, כתב אליו, כי "מי שרוח הקודש עליו ופסקי הלכותיו כתובים על פי רוח הקודש וגם מכוונים לחכמת הקבלה... אין לחלוק עליו."³⁴ הרב גלזנר דוחה דעה זו לחלוטין, ומברר דעתו כי הנגלה והנסתר תחומים נבדלים הם -- "רוח הקודש לחוד והלכה ואורייתא לחוד."³⁵ דרך החשיבה בתורת הסוד וההתבוננות המיסטית שונים מעיקרם מדרך העיון ושיטת הניתוח של ההלכה, ומי אשר עיונו בתורת הסוד אינו יכול להגביל עצמו בעניני ההלכה "המציץ במרכבה... אינו מוכשר להצטמצם על הוויית דאביי ורבא ובנקל יכשל לכוון הלכה לאמיתה של תורה."³⁶ הרב דוחה את עירוב התחומים שבי הנסתר והנגלה ומציין כי אלה העוסקים בתורת הסוד לא הרבו לעסוק בעיון התלמודי וההלכתי: "ועד היום הזה הנסיון מורה, שאותם הקדושים שכל עסקם בענינים גבוהים ונסתרים הנאצלים מחכמת הקבלה, מן האר"י הקדוש עד דור האחרון הזה, לא חברו חיבורים על פלפול הש"ס ופסקי הלכות, רק מעט מזעיר."³⁷

הגישה השונה לענין היחס בין הנגלה והנסתר, והיחס בין הקבלה להלכה ולפסק הלכה -- הוא לדעת הרב גלזנר הבדל עקרוני בין חסידים למתנגדים.³⁸

I

דעותיו הלאומיות של הרב גלזנר מיוסדות על השקפת עולם הרואה בחיים של עם בארצו את המצב הטבעי בחיי עם ישראל; "כי רק שם [בארץ-ישראל], בתור עם חפשי יושבי הארץ, נוכל להתפתח ולהיות לעם חכם ונבון ולעם ממלכת כהנים וגוי קדוש."³⁹ לפי הכרתו, התורה אינה רק אמונה או חוקה דתית; "התורה היא חוקת מדינה וביסודה ההנחה של קיום עם במדינתו."⁴⁰ את דעתו הוא מנמק בטיבה האכסקלטיבי של דת ישראל, אשר בניגוד לדתות אחרות אינה שואפת לכלול בתוכה בני לאומים אחרים, וזאת בגלל עצם

³³ אברהם חיים פריימן, "סדר קודושין ונישואין", ירושלים תש"ה (דפוס צילום תשכ"ה), עמ' שס"ז.

³⁴ דבריו של אותו חכם מוסבים על ה"דברי חיים": מכתבו נדפס בחוך ההקדמה לקונטרס "אור בהור".

³⁵ שם, ד"ה את.

³⁶ שם, שם.

³⁷ שם, שם.

³⁸ שם, ד"ה והארכתי.

³⁹ "הציונות באור האמונה", עמ' 67.

⁴⁰ שם, עמ' 66.

מהותה כ"חוקת מדינה לאומית":

"אין לראות את התורה כהוראה דתית פשוטה מטעם זה; כל הדתות החיוביות עומדות על הבסיס, שהן בלבד מזכות את האדם באושר והילכך שואפות הן להסב אל עצמן את לב כל בני המין האנושי, בעוד שתורת ישראל, חוקת מדינה לאומית. מוציאה את בני הלאומים האחרים מכלל מקיימי חוקיה הדתיים ויחד עם זה מודה, שלא היא בלבד נותנת אושר, אלא שכל אדם המאמין ברבון העולמים ומקיים "שבע מצוות" יכול להיות מאושר.⁴¹

והואיל והתורה היא חוקת מדינה. אין הרב גלזנר רואה מניעה לחיים ממלכתיים על-פי התורה. דבר אשר מתנגדי הציונים בין החרדים הטילו בו ספק. ברור לו, שהתורה הקדושה לא תוכל לשים על דרכנו מכשולים שאין להתגבר עליהם, שלא נוכל לקיים את חיינו הלאומיים בארצנו או שנצטרך להשאר בגלות... יכולים אנו להיות בטוחים שאם נחזור עתה. לאחר אלפיים שנות גלות. לחיות את חיינו הלאומיים בארצנו, יתן הקדוש ברוך הוא ומקרב. העם יקומו מנהיגים ראויים לתפקידם הגדול, שידעו להביא את החיים ואת חוקי התורה לידי תיאום.⁴²

עמדה עקרונית במשנתו הלאומית של הרב גלזנר היא הזיקה ההדדית שבין דת ולאומיות בישראל, זיקה שאינה ניתנת להפרדה, ומי שהוא בן דת ישראל אינו יכול להיות בן לאום אחר. "דעת... שההצהרה על השתייכות. לעדת דת ישראל ויחד עם זה על לאומיות הונגרית, גרמנית או סלאווית -- כמוה ככפירה גמורה ואסורה בגדר ייהרג ואל יעבור."⁴³ דברים אלה יכלו להאמר רק בנסיבות הפוליטיות ששררו אותה עת בטרנסילוניה, שבה ניתנה ליהודים זכות ההגדרה הלאומית. ואמנם עומדים דברי הרב גלזנר בניגוד אל ההשקפה המקובלת מתקופת האמנציפציה ואילך, לפיה חדלה היהדות להיות קיבוץ לאומי והיא מהווה אך עדה דתית; אבל באמת עומדים דבריו בהתאמה אל השקפותיהם של החרדים בראשית תקופת האמנציפציה, שהם (ובייחוד החת"ם סופר) לא ראוה בעין יפה, כי הכירו שהשויון מחייב הזדהות לאומית עם ארץ המושב. מצד השקפתו הציונית היה הרב גלזנר ציוני מדיני. לפי עדותו⁴⁴ השפיעה עליו השפעה עמוקה "מדינת היהודים" של הרצל. אבל לא מכאן הוא בא אל הרעיון הציוני. כפי שראינו, היא מושרשת עמוק בעצם השקפת עולמו התורנית, ובוודאי הוא קלט מחיבת ארץ-ישראל שבתורת זקנו החת"ם סופר. בציונות הוא ראה את הדרך לגאולתו המדינית ולהבראתו הכלכלית-חברתית של העם.

בדומה לעמדתו בעניני הלכה, כן גם בענינים ציבוריים וציוניים היתה לו להרב גלזנר עמדה עצמאית. כך, הוא לא שלל את "עבודת התרבות" בתנועה הציונית, שהציונים הדתיים התנגדו לה. שאלה זו נידונה בוועידה העולמית הראשונה של המזרחי, ובניגוד לדעת רבים שהתנגדו להכללת עניני תרבות וחינוך בעבודה הציונית, סבר הרב גלזנר שאין להוציא ענין זה ממסגרת הפעולה הלאומית. וכן הוא אמר בוועידה:

⁴¹שם, עמ' 68.

⁴²שם, עמ' 73.

⁴³שם, עמ' 67-68: הדברים נאמרו בוידוע עם חרדי הונגריה, שהצהירו שהם מחזיקים ביהדות כעדה דתית ושדבר אין להם עם היהדות כאומה, שהם רואים עצמם כאונגרים מסעלה ראשונה ואינם מרגישים ההבדל בינם לבין האונגרים השרשיים אלא בדת לבדה (עמ' 68). הרב גלזנר מוקיע הצהרה זו "ככתם מחפיר, בל ימחה, על האורתודוכסיה האונגרית." (שם)

⁴⁴שם, עמ' 76.

"כמה לא מרגישים הם [המתנגדים לעבודת התרבות]. שבשעה שהם עושים את הציונות תנועה חומרית בלבד, הרי הם מוציאים ממנה את תוכה את נשמתה, ומשאירים רק את קליפתה החיצונית. כמובן... שהמזרחי צריך ומחויב להשתדל, שתרבות זו תהיה לפי רוחנו, לפי רוח המסורת הישראלית: המזרחי צריך לעורר את ההתלהבות על ידי חיזוק ההכרה הדתית, על ידי הדגשת היסוד המסורתי בתוך הציונות. אבל להוציא לגמרי את העבודה הרוחנית... מתוך הציונות -- הרי זה בבחינת "שריפת נשמה וגוף קיים". בלי רגש אמונה חזקה, בלי עבודה רוחנית נמרצה -- אי אפשר לבנות את ארץ־ישראל. הרוח השופע מאהלי שם ועבר הרחוקים מאתנו, יחד עם רוחם של יהושע בן נון וכלב בן יפונה. זוהי הציונות האמיתית וכך היא צריכה להיות."⁴⁵

השקפה זו לא היתה מקובלת בתוך המזרחי, אשר דרש להפקיע את עבודת התרבות, אך לאו דווקא מתוך התנגדות לעצם הדבר אלא מתוך החשש שהיא תיעשה לא ברוח הדת והמסורת. אולם הרב גלזנר הבין, כי העמדת הציונות על היסוד המדיני בלבד עלולה לערער את עצם מהותה, בנטלה ממנה את היסוד הרוחני. ובאמת נתברר כעבור זמן לא רב, כי העומדים באופן עקבי על הבסיס המדיני הבלעדי, ללא המהות הרוחנית־היסטורית שבציונות, הגיעו אל הטריטוריאליזם כתחליף לציונות. קו אפייני בהשקפתו הציבורית של הרב גלזנר היא תחושתו לתמורות העתים וההתחשבות במציאות זמנו. בכך היה שונה ממרבית הרבנים בהונגריה ובטרנסילוניה. שהיתה בהם שמרנות מופלגת, בענייני דת והלכה כמו בעניינים ציבוריים ומדיניים.

בויכוח עם חבריו הרבנים הוא עומד על משמעות התמורה שחלה אחרי מלחמת העולם הראשונה מבחינה ציונית, לעומת תקופתה הראשונה, בעת שנאסרה ע"י הרבנים:

"אם האידיאה הציונית נחשבה אז [בתקופת ראשיתה] אוטופיה, כלום יש להמשיך בשלילתה גם היום, לאחר שמלחמת העולם וועידת השלום שלאחריה הפכה עובדה? -- כלום יוסיפו ויתמידו החרדים שלנו, הרואים בכל מאורע של מה בכך נסים ונפלאות, לראות דווקא במאורע זה, שהפליא את העולם, צירוף מקרי של מומנטים בלתי חשובים? אינני יכול וכלל אינני רוצה להאמין בדבר ורצוני לקוות, שעוד בשעה השתים עשרה יחול מפנה מכריע בתפיסתם של האישים המנהיגים שלנו."⁴⁶

אולם מפנה כזה לא חל, כידוע. ההנהגה הרבנית של יהדות הונגריה והארצות הסמוכות לה, ובדומה להם הפרנסים, הוסיפו להחזיק בעמדתם נגד הציונות.

כי כן היה הרב משה שמואל גלזנר יחיד כמעט בזמנו ובמקומו בין האישים התורניים משיעזר קומתו, שהיה בעל השקפת עולם דתית־לאומית.

⁴⁵ מובא ע"י הרב פישמן (מימון), במאמרו ב"ספר המזרחי", עמ' קל"ג. במאמרו "ארבעים שנה..." (ראה הערה 19 למעלה) מציין הרב מימון, כי דברי הרב גלזנר השפיעו על צירי הוועידה. אולם בעיקרו של דבר עמד המזרחי בהתנגדותו ל"עבודת התרבות".
⁴⁶ "הציונות באור האמונה", עמ' 76.

כתבי הרב משה שמואל גלזנר

1. ריסק ט' גמלים (מכות ט"ז קו' תוס'), בתוך: "תל תלפיות" א (תרנ"ב-ג), 39, 49.
2. החורש את הקבר (רמב"ם טו"מ, פ"י ה"ה), שם ב (תרנ"ד), 82.
3. טריפה בستر אי נקרא אונס או שוגג, שם, שם, 132, 142.
4. סוגית מבריה, שם ג (תרג"ה), 56, 78.
5. כרת דיומא היכא משכחת (הערה), שם ד (תרנ"ו), 8.
6. נישואין אזרחיים (הערה), שם, שם, 17, 41, 47.
7. יונים וצפרים קטנים אין לשחוט אחד לבד (הערה), שם, שם, 107.
8. מנין לטריפה ששחיטתו מטהרתו מידי נבילה (הערה), שם ה (תרנ"ו), 53.
9. מי שתופס מגילה שאינה כשרה לא יקרא עם השליח ציבור (או"ח תר"צ), שם, שם, 85.
10. סוגית מצוה הבאה בעבירה, שם ו (תרנ"ח), 21, 23.
11. קבלת גרים בזמן הזה, לאחר שנישאו בנישואין אזרחיים (הערה), שם ט (תרס"א), 235, 251, 261, 271.
12. קונטרס חקור דבר, ע"ד הגירות והנישואין של נכרי או נכרית שנתקשרו עם ישראל או ישראלית ע"פ חוקי המדינה בקשר נישואין "ציווילע" ובאים אח"כ להתגייר ולהינשא ע"פ דתוה"ק, מונקאטש תרס"א.
13. הערה לס' "חקור דבר", בתוך: "תל תלפיות" י (תרס"ב), 119, 146.
14. שאלה בהקדש (נדרים, ר"ן ג' ע"א), שם, שם, 58.
15. "שביבי אש", דעש תרס"ג [דרשות על התורה ולמועדים, וכן חידושי הלכות].
16. סוגיית מצוות צריכות כוונה וסוגיית בל תוסיף, בתוך: "תל תלפיות" יא (תרס"ג), 4, 11, 18, 26.
17. Ein Brief des Oberrabbiners von Klausenburg an den Oberrabbiner von Waitzen, in: Die Welt 1904, No. 35. Misrachi, Festschrift , , des. 25 Jährigen Jubiläums der Misrachi-Weltorganisation, Berlin 5687 (1927), S. 42-46.
18. נקיבת הוושט ופסוקת הגרגרת (חולין לב), בתוך: "תל תלפיות" יד (תרס"ו), 83.
19. קונטרס "אור בהיר" המפיץ אור בהיר על עניני זחילה ומעמיד בדבר המקבל טומאה ויתר הדינים המסתעפים מזה, מארמורוש סיגט תרס"ח.
20. דין מקוה מים (הערה), בתוך: "תל תלפיות" טז (תרס"ח). קעז.

21. אי שונא מותר להספידו (הערה), שם יז (תרס"ט), רב.
22. קונטרס "מצה שמורה", כולל ביאור רחב על שיטות הפוסקים בדין שימור מצה לשמה ושאר ענינים השייכים לזה, ונלוה לזה קונטרס בסוגיה דחמץ נוקשה, פרסבורג תר"ע.
23. קונטרס "הלכה למשה", כולל ביאור רחב של חמשה [כך] הלכות שחיתת שנאמרו למשה מסיני ובפרט ביאור וסידור שיטות הראשונים והפוסקים בדיני בדיקת הסכין ופנימותיו ושאר דינים המסתעפים מזה להלכות טרפות... קלאוזנבורג תרע"ב.
24. אפיית מצה על ידי מכונה חשמלית. בתוך: "תל תלפיות", כ (תרע"ב), קכח, קמו, קנו.
25. מצוה למרק משום דלדם הוא צריך (יומא לג, רש"י), שם כא (תרע"ג). יב כט.
26. אפיית מצה על ידי תנור חשמלי (הערה), שם, שם, רטו.
27. בירור הלכה דינא דמלכותא דינא. שם כד (תרע"ו), רמז.
28. "דער ציאניסמוס אונד זיינע נעבענערשיינונגען אים ליכטע דער רעליגיאן", קלאטנבורג תר"פ. בתרגום עברי, עם הערות, מאת נפתלי בן מנחם: "הציונות באור האמונה", בתוך: "תורה ומלוכה על מקום המדינה ביהדות", בעריכת שמעון פדרבוש, ירושלים תשכ"א.
תרגום הונגרי:
- Gláznér Mózes, A cionizmus a vallas türkrében. Jiddis eredetiből fordította Klein Károly, Miskolc 1940. (Kolosváry-Borcsa Mihály, A zsidókérdés magyarországi irodalma Budapest (1943))
29. ספר "דור רביעי", ביאור רחב על מסכת חולין מרישא ועד גמירא ואור חדש על פסקי הרמב"ם ז"ל שאינם מתאימים עם דעת יתר ראשונים טעמו ונימוקו על פי דרכו שדרך בהבנת המשנה והגמרא... קלאחזנבורג תרפ"א.
30. תשובה אל בנו עקיבא, בתוך: עקיבא גלזנר, "דור דורים", חלק ראשון, קלוז' תרצ"ה.